

KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR USULÜNÜN BİR YÖNTEM ÇAĞRIŞTIRMASI SORUNU

İbrahim GÖRENER
Doç. Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
gorener@erciyes.edu.tr

Giriş

Tefsir usulü ve *Kur'an ilimleri*, tefsir yöntemi sözkonusu edildiğinde çoğu kez önplanda zikrediletilen iki ifadedir ve genellikle bu ikisi birbiri yerine de kullanılabilmektedir. Öteyandan her iki ifade de açıkça bir yöntem sunmamaktadır. Ancak her ikisine daha geniş bir perspektiften bakıldığında, hem tefsir usulünün hem de Kur'an ilimlerinin anlama merkezli oluşturulacak bir yöntem plânı içinde özel bir yer işgal ettiği görülebilecektir. Şöyle ki: Kur'an'ı en doğru anlayan ve anlatan Hz. Peygamber'dir. Fakat ondan gelen haberler kısıtlıdır. Bu bakımdan Kur'an'ın indiği ortamla ilgili bilgiler, onu anlama sözkonusu olduğunda çok değerlidirler. Burada sadece sebep-i nüzuldan bahsetmiyoruz. Aynı zamanda o dönemde kullanılan dil, psikolojik ve sosyolojik çevre, o dönemde yaşayan insanların özellikleri vs. gibi konular da bu bağlamda zikredilmelidir. *Kur'an ilimleri* o ortamı bize aktaran bir çalışma yelpazesi sunarak bugünkü dille hermenötiksel diyebileceğimiz bir yaklaşımı ortaya koymakta; ya o ortamı bu güne taşımakta, ya da müfessiri o ortama götürmektedir. Tefsir Usulü ise Kur'an ilimleri yanında, bir müfessir adayının bilmesi gereken Kur'an tarihi, tefsir çalışmaları gibi diğer konuları da içerisine alan daha geniş bir çalışma alanını sunmaktadır. Bu makale, daha geniş bir çalışmada incelenebilecek hacmi gerektiren bir yöntem arayışına girmemektedir. Tefsir usulü ve Kur'an ilimlerinin bu yerlerini daha belirgin bir şekilde tasvir etmek bu yazının amacıdır.

Tefsir Yöntemi İfadesi

Bu çalışmada amacımız, bir tefsir yönteminin mevcut olmadığını göstermek değil, *Kur'an ilimleri* ve *Tefsir Usullerinin* birer yöntem teklif edemediklerini, ancak bir yöntem planı içinde özel yerlerinin olduğunu ifade etmektir. Böyle bir çalışmaya girerken öncelikle tefsir yönteminden neyin kastedileceğini ve ondan

ne beklenebileceğini de belirtmemiz gerekir. Tefsirde anlama merkezli bir yöntem belirlemek oldukça önemli olmakla birlikte bu konu, yazımızın sınırlarının içere-meyeceği genişliktedir. Dolayısıyla *yöntemin* nasıl olması gerektiği çerçevesindeki sorunlara sadece ifade etmek isediğimiz konulara altyapı oluşturacak ölçüde yer verilecektir.

Tefsir metodu / yöntemi ifadesindeki kelimeler ayrı ayrı ele alındığında çok büyük bir sorunla karşılaşılmaz. Zira hem *tefsir* hem de *yöntem* kavramları, ürünle-rinin hemen gösterilebilmesi mümkün olan net kavramlardır. Ancak, *tefsir yöntemi* tamlaması kapalı bir ifade gibi gözükmemektedir, çünkü “Bu bir tefsir yöntemidir.” diyebileceğimiz ve gösterebileceğimiz somut bir çalışmaya işaret edememektedir. Yöntem derken, günlük dilde kullanılan ve kişiye özel bir tarzı ifade eden yöntemi değil, kişiselliği taşın, öğretilen, anahatlarıyla tekrar edilebilen ... bilimsel yöntemi kastediyoruz. O halde, bilimsel yöntemden neyin kastedildiğine bir örnek vermek, konunun anlaşılmasında katkı sağlayacaktır.

Yöntem / Metot

Türkçede yöntem kelimesiyle de ifade edilen *metot* kelimesi kök itibarıyla eski Yunancaya dayanmakta ve *meta* ile *hodos* kelimelerinden oluşmaktadır. Anlamı, “bir şeye ulaşmak için kullanılan sistematik ve kurallı yol, tarz” şeklinde ifade edilmektedir. (AHD 1989, “method”.) Aynı kelimenin Arapçadaki karşılıkları *uslûb*, *tarîka*, *nizâm* ve *minhâc* olarak gösterilmiştir (Karmî 1995, “method”). İbn Manzûr’a göre: *Uslub*: tutulan yol (İbn Manzûr 1968, I, 473); *tarik* (İbn Manzûr 1968, X, 220-221); *nizam*: inci dizilen iplik, gidişatın doğru olması (İbn Manzûr 1968, XII, 578); *minhâc*: açık yol (İbn Manzûr 1968, II, 383) demektir. Bu anlamlar içinde usul kelimesinin olmaması dikkat çekicidir.

Bu anlamlarda günlük hayatta Türkçede de sıklıkla kullanılan yöntem kelimesi, bilimsellik ile ilişkilendirildiğinde daha kurallı ve daha içerikli bir eylemi anlatır. Yani bilimsel yöntemde bir hareket noktası, inceleme alanı, belirli aşamalar, sonuçlar ve değerlendirmeler bulunur. Sosyal bilimlerdeki yöntemler ile fen bilimlerindeki yön-temlerde alanın yapısı gereği farklılıklar bulunmaktadır. Burada ele alınan konuyla ilgisi açısından sadece sosyal bilimlerdeki yöntemin unsurlarını incelememiz uygun olacaktır. Sosyal bilimlerin her branşı tarafından çeşitli yöntem tanımları yapılmak-tadır ve branşlar arasındaki alan ve kaynak farkları nedeniyle birçok tanım ortaya çıkmaktadır. Burada bizim amacımız, sosyal bilimlerdeki tanımları incelemek değildir. Biz, yönteme dair her tanımda ana hatlarıyla olması beklenen genel özel-likleri anahatlarıyla belirten bir analiz aramaktayız. Burada J. Herman Randall Jr. ve Justus Buchler’in ortaklaşa hazırladıkları *Philosophy: An Introduction*’da zikrettikleri tanımı bu amaçla kullanabiliriz. Onların tanımıyla sosyal bilimlerde yöntem, “bir

kanaate ulaşma, bir bilgi edinme veya tatmadığımız bir deneyime ulaşma metodu; bir kanaat kaynağını bilinçli olarak kabul edip onunla alâkalı olarak belirli yaklaşımlara sahip olma"dır (Randall, 1971: 45). Burada *kanaat kaynağı* denilen şeyler, günlük deneyimler, söylentiler, gelenek, laboratuvar vs. olabilir. Yöntemin değerini belirleyen, kişinin adı geçen *kaynaklara olan yaklaşımıdır*. Kişisel kanaatleri o şahsın kaynaklara yaklaşımını belirlemekte, dolayısıyla yöntemini de şekillendirmektedir. Sosyal bilimlerdeki yöntemin en büyük sorunu, kaynaklara yaklaşımlardaki bu kişisellik yoğunluğunun nasıl azaltılacağı ve hatta sıfıra indirileceği konusudur.

Bu tanımda da zikredildiği gibi bir yöntemde bulunması beklenen en önemli iki unsur, *kaynaklar* ve *kaynaklara olan yaklaşımlar* olmaktadır. Araştırmacıların ön fikir ve önbilgilerinin farklılığından dolayı aynı kaynağa farklı yaklaşımlar olabileceği gibi, farklı kaynaklara da aynı yaklaşım sergilenenilmektedir. Oluşabilecek her bir kombinasyon, değişik bir metodu da göstermektedir. Birey sayısınca metodun ortaya çıkmaması, en azından kaynakların ortak olmasından dolayıdır. Bir yöntemin oluşması sürecindeki bu iki unsur, kaynaklar ve kaynaklara olan yaklaşımlar, ancak bunların öncesinde var olan diğer bir unsur sayesinde ortaya çıkabilmektedir. Bu unsur ise bir alan ve o alanla ilgili olarak görülen bir problemdir. Böyle bir problem varsa *bilgiye ulaşma amacının* varlığından söz edebiliriz. Çünkü ortada bir problem / soru var ise, bilimsel bir araştırma olabilecek, dolayısıyla bir yöntem arayışına girilecektir.

Tefsir

Tefsirin birçok tanımı yapılmıştır. Bir örnek olması açısından zikredersek Cürcanî tefsiri en yalın anlamıyla *keşf ve izhar* olarak açıklamıştır (Cürcanî ts., 63). Bu tarz bir tanım, tefsirin bir önbilgi yanında daha ziyade kişisel zihnî bir çabanın ürünü olduğunu ima eder. Bir kısım tanımlar ise tefsirin bir üretme eylemi olmayıp olanı öğrenme ve bilenden nakletme tarzı bir eylem olduğunu söyler. Dolayısıyla bugüne kadar yapılan tanımların bir kısmı *Kur'an'ı anlama eylemine* işaret ederken bir kısmı *Kur'an'ın anlamı çerçevesinde Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetleri bilmeyi* tefsir olarak belirlemiştir (Zerkeşi ts., I/13, II/148). Zerkeşi'nin aynı eserinden istifade ile aldığımız bu iki yön, tefsirde rivayet ve dirayet ayrımının zihinlerde hep var olduğunu göstermektedir. Yani tefsir deyince ya Hz. Peygamber'in Kur'an açıklamalarının nakledilmesi ya da -Hz. Peygamber'in vefatından sonra- elde edilecek -çoğu tarihsel ve dilsel kaynaklarla ilgili- diğer bilgiler ve beceriler yardımıyla Kur'an'ı anlamaya çalışmak anlaşılmaktadır. Tarihsel bir olgu olarak tefsirin öncelikle Hz. Peygamber'in açıklamaları şeklinde ortaya çıktığını da aklımızda tutalım. Burada yolların ayrılmasına sebep olan argüman, Hz. Peygamber'in bu eyleminin taklit edilip edilemeyeceği konusudur.

Bu arada söylememiz gerekir ki, rivayet-dirayet ayrımı her zaman o kadar da belirgin değildir. Bunu ayırmak bazan o kadar zordur ki bir tefsir hakkında bir görüş rivayet tefsiri ifadesini kullanırken, bir başkası dirayet tefsiri olduğunu söyleyebilmektedir. Zira rivayet tefsirlerinde dirayeti andıran açıklamalara; dirayet tefsirlerinde ise rivayeti çağrıştıran nakillere rastlamak çok olasıdır. Bununla birlikte, rivayet tefsiri dediğimiz eserlerde en fazla dikkat çeken husus belki de rivayetlerin hep senetleriyle aktarılmasıdır. Öte yandan dirayet yaklaşımı içinde bulunan rivayetlerin de senetle olmasa da senetsiz nakli, artık o anlatılanların bir gelenek haline geldiğini gösterebilir. Dolayısıyla dirayet tefsiri dediğimiz yaklaşımlar da rivayetin gölgesini hep üzerinde hissetmiştir.

Tefsirin ne olduğuna dair bu güne kadar oluşan kanaatleri gruplandırarak özetleyecek olursak:

*İlk Yaklaşım*a göre: Tefsir, Kur'an'ın ne demek istediğini anlamaktır. Bunu ise ancak Allah tarafından verilmiş bir otoriteye sahip olan birisi hakkıyla yerine getirebilir ki bu kişi de sadece Hz. Peygamber'dir. Bu yaklaşımda tefsirin "*Kur'an'ı anlatandan alma anlamındadır*" şeklinde tanımlanabileceğini görmekteyiz. Hz. Peygamber'in doğrudan ayet açıklamaları veya doğrudan olmasa da söz ve fiillerinden anlaşılan anlamlar rivayet tefsirinin temelini oluşturmaktadır. Burada bir *yöntem* değil de bir *bilgi* olarak düşünülen tefsir, ilk dönemlerde isnat zinciriyle aktarılan rivayetlerden oluşmakta, aynı konuda ortaya çıkan görüşlerin değerlendirilmesinde de bu isnatlara verilen önem hep göze çarpmaktadır. Hatta Mukatil b. Süleyman (ö: 150) gibi ilk dönemde isnatları zikretmeyen birisinin yalancılıkla itham edilmesi çok doğaldır. Bilginin kaynağı isnat ile tespit edildiğine göre isnat olmadan söylenen söz *uydurma* seviyesinde kabul edilmiştir.

Bu yaklaşıma göre tefsir, sadece Peygamber'in yapabileceği bir eylemdir. Onun yakınında bulunan sahabe ise kendi görüşleriyle değil, Hz. Peygamber'den gördükleri eylem veya duydukları sözlerin etkisiyle yorum yapmış olabilirler. Dolayısıyla sahabenin tefsiri de Hz. Peygamber'e yakınlıkları sebebiyle makbul görülmüştür. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in sözlerinden ve bu sözlerden etkilenen sahabilerden aktararak ayet açıklamalarının nakli bu grubu oluşturmaktadır. Bununla birlikte sadece Hz. Peygamber'in kendi sözü ve fiili ile Kur'an'ın açıklaması, daha sonraki dönemlerde yaşayanların Kur'an'ın anlaması için yeterli değildi; o açıklamanın da ne anlama geleceği önemli idi. Anlam, sadece harflerin ve kelimelerin yan yana gelmesiyle oluşmaz; o sözün hangi ortamda kim tarafından kime nasıl ve niçin söylendiği de önemlidir. Aynı cümle her ortamda aynı anlamı taşımayabilmektedir. Bu yüzden bir ileri aşama olarak sadece Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri değil, Kur'an'ın indiği ortama dair bilgiler de toplanmaya başlanmış, Kur'an'ın anlaşılmasında

kullanılması istenmiştir. Böylece Kur'an ilimleri başlığı altında toplayabileceğimiz eserler oluşmuştur. Bugün "hermenötiksel" denilen ve sözün üretildiği ortamı (yani, o günkü dili ve sözün muhataplarını) ve konuşan şahısları (söz ağzından çıkan kişinin özelliklerini) araştırmayı önceleyen yönelişler tefsir başlığından ayrı olarak ortaya çıkmıştır.

Hiz. Peygamber hayatta iken anlaşılmayan ayetleri anlamamanın yolu, onu peygambere sormaktır. Bu anlamda Hiz. Peygamber döneminde Kur'an'ı açıklayan kişi olarak Hiz. Muhammed'i görüyoruz. Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ise artık ona sorma seçeneği kalmamıştır. Onun dışındaki insanlar ise Kur'an'ı açıklama konusunda onunla aynı yetkiye sahip değillerdi. Yani olmuşu bilme-nakletme dışında insanların Kur'an hakkında söz söylemesi mümkün değildi. Oysa sırf rivayet kullanılarak Kur'an'ın açıklanması yeterli gelmemekteydi. Bu sorunu çözmek için sağlam bilgi kaynakları aranmış, sadece Hiz. Peygamber'in kendi söz ve eylemleri değil, vahiy ortamında bulunan ve Kur'an'ın anlaşılmasında kullanılabilecek her türlü bilgi sonraki nesillere taşınmıştır. Böylece, Hiz. Peygamber'e soru sorma imkânı olmayan sonraki nesiller çareyi kendilerini vahiy ortamına taşımakta bulmuşlardır. Bunu yaparken tarihsel verilerden istifade etmek zorunludur, çünkü kişiyi vahiy ortamına taşıyacak tek araç bu verilerdir.

*İkinci Yaklaşım*a göre: Tefsir Kur'an'ın ne demek istediğini anlamaya çalışmaktır. Kur'an İlimlerinin sunduğu tarihsel verilere dayanan bilgiler, tarihî verilerin durağanlığı nedeniyle her zaman yeterli olmamıştır. Bu noktada tarihsel verilerin yorumlanması ve anlam alanlarının genişletilmesi ya da tarihsel olmayan verilerin de Kur'an'ın anlaşılmasında kullanılması düşünülmüştür. Bu yaklaşıma göre *Kur'an'ı anlama faaliyeti, kendisinde tarihsel bilgiyi yorumlama veya güncel bilgilerle Kur'an arasında ilişki kurabilme yeteneği olan kişilerin girişebileceği bir eylemdir*. Anlama faaliyeti bireyseldir, ama tarihsel gerçeklikler değişmezler. Aynı tarihsel gerçeklikler farklı yaklaşımlara sahip müfessirler tarafından ele alınıp değerlendirilebilir. Ancak buradaki yaklaşımların bireyselliği, gelişigüzel ve keyfî davranmayı doğurmaz. Nitekim, dirayet tefsirine giren müfessir için de tarihsel verileri kullanma ve dil sınırlarında kalma zorunluluğu bulunduğundan o kolaylıkla bir keyfilığe düşmez. Tarihsel verileri dirayet müfessiri de kullanır, ama bunu sadece bir bilgi olarak aktarmaz, üzerinde yorum yapar, isnat bilgisi dışındaki argümanlara da dayanarak bunları kabul veya reddeder. Dil kuralları ise her müfessiri bağlayan önemli bir unsurdur.

Tefsir Yöntemi

Yöntem ve tefsir terimleri ile ilgili bu kısa açıklamadan sonra *tefsir yöntemi* ifadesinden neyi bekleyebileceğimizi ifade edebiliriz. Bir yöntemden bahsedebilmek için şunların varlığını görebilmeliyiz:

- 1- Sınırları belirli bir çalışma alanı,
- 2- O alanda üretilmiş bir veya birden fazla *soru / problem*,
- 3- Bu soruya cevap ararken yararlanılabilecek *kaynaklar*,
- 4- Kaynakların nasıl kullanılacağına dair tespit edilmiş *yaklaşımlar*.

Tefsir yöntemi ifadesi ile ilgili olarak bu unsurları inceleyelim: Burada ilk maddenin karşılığını bulmak çok da zor değildir: Tefsir yönteminin çalışma alanı Kur'an'dır. İkinci maddenin gerçekleşmesine gelince: Belirlediğimiz alanda soracağımız sorular *tefsir kavramına* yüklediğimiz anlamlarla uyumlu bir tarzda oluşacaktır. Diğer bir deyişle, bizim burada alanla ilgili soracağımız sorular, tefsir anlayışımızı da ortaya koyacaktır. Tefsir, Allah'ın *kelamına dair Hz. Peygamber'in yaptığı açıklamalar* olarak tanımlandığında sorulacak soru, *bu açıklamalara en sağlıklı biçimde nasıl ulaşabilirim?* şeklinde olabilir. Eğer tefsir, *Kur'an'ın ne dediğini anlamak ve anlatmak (keşf ve beyan)* ise, o zaman soru, *bu anlamı nasıl elde edebileceğimize* ilişkin olacaktır. Üçüncü madde çoğunlukla, tenzil döneminde Kur'an'la ilgili ama onun dışında tespit edilen bilgileri içerir ve Kur'an'ın anlamına ulaşma yolunda sadece dilsel yaklaşımın yetersiz olduğu anlarda Kur'an'ın indiği ortamı bize sunarlar ya da bizi o ortama alıp götürürler. Bu bilgiler genellikle Kur'an İlimleri başlığı altında toplanmaktadır. Son madde ise müfessirin yöntemini belirleyici bir özellik taşımaktadır. Müfessir, elinde hazır bulduğu bu bilgileri -Kur'an İlimlerini- nasıl değerlendireceğine karar verince, tefsir tarihinde gördüğümüz tefsir türlerinden birisinin şemsiyesi altına girmiş olur.

İlim ve Usûl

Bu çalışmada vurgulanan en önemli anahtar kelimelerden ikisi *ilim* ve *usûl*dür. Tefsir usulü ve Kur'an İlimlerinden bahsederken bu iki kavrama da değinmeden geçemeyeceğiz. İlim kelimesini Kur'an'da farklı kalıplarda görmekteyiz. İlim bilgiye ulaşmak olduğu gibi bilme öğrenme eyleminin adıdır da. Hz. Adem'e "isimlerin öğretilmesi" olayından beri insanlar bilme eylemi tecrübesini yaşamaktadır. Kimilerine göre Allah, Adem'e nesnelerin isimlerini bir bir öğretti. Kimilerine göre ise öğretilen, *isim verebilme yetisi*ydi, böylece Adem eşyaya isim verebildi. İlk yaklaşımda insan zihni pasif, ikincisinde ise aktiftir ve ikisi de insanlığın bir gerçeğidir. Buradan hareketle: - İlim yalnızca öğrenilen bir şey midir? Yoksa ilim aynı zamanda üretilen bir şey midir? Sorusu akla gelmektedir.¹

Usul kavramına gelince bu, Arapça kökenlidir ve "asıllar, kökler" anlamındadır.

¹ İlim kelimesinin özetli bir açıklaması için bkz. Zerkani (1995), I, 14; İbn Manzûr (1968), XIII 416-419.

İbn Manzur'un tanımına göre usûl, bir şeyin kökü, dayanağı (*İbn Manzûr*, 1968: XI, 16) anlamındadır. Usulün, yöntem anlamında kullanılması son dönemde yaygınlık kazanan bir kullanımdır ve içerisinde usûl geçen her eserin yöntemle ilgili olduğu sanılmamalıdır. Örneğin, Cezerî (606/1209)'nin *Cami'ü'l-Usûl li-Ehadi'si'r-Resûl* adlı eserinde, veya çağdaş yazarlardan Mansûr Ali Nâsîf'in *Tâc el- Cami' li'l-Usûl Fi Ehadi'si'r- Rasûl* adlı eserinde kavramın kök anlamı ön plâna çıkmaktadır: Dinî düşüncenin oluşmasında yazarların gerekli gördüğü en temel hadisler bu eserlere alınmış, dolayısıyla bu amaca yönelik olarak eserler birer *asıllar mecmuası* haline gelmişlerdir.

İslamî eserlere baktığımızda usûl kavramının öncelikle fıkıhla ilgili literatürde kullanıldığını görmekteyiz. Ancak bu tür kaynaklarda geçen usûl kavramının da salt metot anlamına geldiğini söylemek zordur. Metot belki usûl kitaplarının içerisinde sadece bir bölüm olabilir. Örneğin Gazali fıkıh usûlünün tüm konularını, doğal bir ürünün kullanılabilir hale gelene kadar geçirdiği aşamalarla eşleştirerek dört ana bölüm altında toplamaktadır. Bunlar: Hüküm (*semere*, elde edilen ürün), kaynak (*müsmîr*, kitap, sünnet ve icmâ), hüküm çıkarma metodu (*İstismâr metodu*, yaklaşım) ve hüküm çıkaran (*müstemîr*, *müctehîd*) (*Gazali*, 1994: I, 7-8). Buraya kadar söylenenler ışığında, bir metodolojide bulunan *kaynaklar* ve *yaklaşımların* fıkıh usûlündeki karşılığının *deliller* ve *icthâh* olduğu anlaşılır. Buna göre *fıkıh usûlü* sözü, hem kaynakları ve hem de yaklaşımları (yöntemleri) bünyesinde toplayan kapsamlı bir ifadedir. Fıkıh usûlü kitapları öncelikle asılları bir araya toplamak amacıyla yönelik olmakla birlikte bu asıllara olan yaklaşımları ve onların kullanılmasıyla ürünlerin elde edilme şeklini de bir bölüm halinde bünyesinde tutarak yöntem özelliği kazanabilmektedir.

Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü

Tefsir usûlü denildiğinde hem kaynakların ve hem yaklaşımların kastedilmiş olması mümkündür. Fakat bu başlığı taşıyan eserlere baktığımızda maalesef olayın böyle gerçekleşmemiş olduğunu görmekteyiz. Fıkıh usûlü ifadesinde aynı sorunla karşılaşmamaktayız: Fıkıhtaki kaynakların temel fikhî mezhepler için ortak bulunması ve asıl ayırt edici özelliğin her bir mezhebin kendisine has yaklaşımlar olması sebebiyle, bu yaklaşımları da içinde barındıran fıkıh usûlünün, *fıkıh metodu* şeklinde algılanması sorun çıkarmamıştır. Öte yandan tefsir usûlü, fıkıh usûlünde olduğu gibi metodoloji anlamına karşılık gelmez. Tefsir usûlü başlığındaki eserlerde genellikle tefsir kaynaklarından bahsedilmiş, bu kaynaklara olan yaklaşımlara fazla değinilmemiştir. Bu açıdan Tefsir usûlü veya Kur'an ilimlerine dair yazılan eserler, yaklaşımları ne olursa olsun, her kesimden ve her yaklaşımdan müfessirlerin kullanabileceği kaynaklar olarak vazife görmüştür.

Ulumu'l-Hadis (Hadis İlimleri) başlıklı kitaplarının içeriğine baktığımızda da özellikle ilk yazılan eserlerde amacın anlam araştırmasından ziyade hadislerin ilk söyleyene olan nispetinin sağlamlığının incelenmesi olduğunu görürüz. Dolayısıyla ulumu'l-hadis kitabı, Hz. Peygamber'e atfedilen bir sözün sıhhatinin nasıl tespit edildiğinin bilgisini verir. Böylece hadis kitabını okuyan bir kişi, orada sahih, hasen, mürsel, garip gibi terimlerle karşılaşınca bunun ne anlama geldiğini bilir. Hadis sahası için *hadis ilimleri* başlığının bir yöntem veya tekniği ifade etmesi, tefsir sahasında da *Kur'an ilimleri* başlığının aynı türden bir anlam taşımamasını gerektirmez. Alan ve amaçları itibarıyla hadis ve tefsir birbirinden ayrı bilim dallarıdır ve -benzer kaynakları kullansalar bile- yöntemlerinin uyuşması düşünülemez. Nitekim, Kur'an metnini hadis metinleriyle mukayese ettiğimizde, onun ispata ihtiyacının olmadığını görürüz. En azından hareke ve noktadan ârî yazı şekliyle onun bir vesika niteliğinde elimizde olduğu bir gerçektir. Hz. Peygamber zamanında yazıya geçmiş, Hz. Ebu Bekir zamanında aynı cins bir materyal üzerine yazılarak iki kapak arasında toplanmış, Hz. Osman zamanında ise çoğaltılmıştır. Onun rivayete dayanan yönü kıraatlerdir. Kıraat naklinde ise hadiste alışık olunmayan bir yöntem benimsenmiştir. Mütevatir olanlar da dahil olmak üzere kıraatlerde Hz. Peygamber'e kadar giden bir isnat zinciri bulunmamaktadır. Bu bakımdan, sözün sahibine aidiyetinin sağlamlığını test eden *ulûmu'l-hadis* literatürünün sağladığı yararlar ile *ulumu'l-Kur'an*'ların icra ettikleri vazifeler birbiriyle uyuşmamaktadır, zira hadis rivayetleri içerisinde uydurmalar olabilse de Kur'an metni için böyle bir endişe bulunmamaktadır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamaları değerlendirerek şunları söyleyebiliriz: Tefsir, insanlara kapalı gelen bazı ayetlerin Hz. Peygamber'in ve sahabenin açıklamalarına götüren rivayetlerle başlamış ve hadisteki isnat yöntemini kullanmıştır. Bu anlamda tefsir, Kur'an açıklanması çerçevesindeki hadisler gibi görülebilir. Süreç içerisinde tefsir, sadece isnada dayalı olmayı bırakmış ve daha farklı bir bünye oluşturmaya başlamıştır. Tefsiri sadece peygamber sözleri ve fiilleri olmaktan çıkaran eylem, Kur'an ilimlerinin ortaya çıkışıdır. Böylece Kur'an çerçevesinde oluşan açıklama faaliyetleri arasına Hz. Peygamber'den gelen açıklamalar yanında vahyin ortamının nakledilmesi ve daha sonra da değerlendirilmesi dahil olmuştur. Saadet asrındaki bilgilerin toplanması ve kullanılmasından itibaren bir tefsir külliyatı oluşmuş, daha sonraki tefsir çalışanlarına bunların ve ayrıca Kur'an tarihinin de verilmesi uygun görüldüğünden, vahiy çağı dışındaki bilgileri de bünyesinde toplayan tefsir usulleri meydana gelmiştir.

Kur'an İlimlerinin Yapısı

Kur'an ilimleri, Kur'an'ı anlarken kullanılacak bilgiler anlamındadır. Kur'an ilimleri, Kur'an'ın nasıl anlaşılacağını değil, onu anlamaya yönelindiğinde nelere

bakılması gerektiğini bildirir. Önceki paragraflarda da ifade ettiğimiz gibi Kur'an ilimleri, bugünkü ifade ile hermenötiksel bir çalışmanın ürünüdür. Kur'an'ın anlaşılması için iniş ortamının, dilin, muhatapların, Hz. Peygamber'den beklentilerinin vs. ne denli önemli olduğu anlaşılmış, bu bilgiyi sağlayacak ne kadar veri varsa bunlar toplanmıştır. Kur'an ilimlerinde geçen başlıkları bu maksatla gruplandırarsak şu tablo karşımıza çıkmaktadır:

1. Dil ve Belagat Konulu Kur'an İlimleri

Garibu'l-Kur'an, İcazu'l-Kur'an, Emsalu'l-Kur'an, Müşkulu'l-Kur'an, Mecazu'l-Kur'an, Fevatihu's-Suver, Uslubu'l-Kur'an, Aksamu'l-Kur'an, Tekraru'l-Kur'an, el-Vücûh ve'n-Nezâir, Müphematu'l-Kur'an, Hitaplar, Sual ve Cevaplar, Tenasub'l-Kur'an, İrabu'l-Kur'an.

2. İtikad, Tarih, Sosyoloji, Psikoloji ile İlgili Kur'an İlimleri

Kasasu'l-Kur'an, Esbabu'n-Nuzûl, Nasih-Mensuh, Mekki-Medeni, Halku'l-Kur'an.

Burada dikkatimizi çeken husus, Kur'an ilimlerinin hepsinin de ya tarihsel olaylarla ya da dil yapısıyla ilgili olduğudur. Bu ilimlerin hiçbirisi Kur'an'ın nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin bir bilgi vermemektedir. Böylece Kur'an ilimlerinin yazılmasındaki amacın, Kur'an'ın anlamlarına ulaşmaya çalışan bir kişiyi bir bakıma vahiy asrına taşıyarak olayları orada müşahede etmesini sağlamak olduğunu söylememizin sebebi de bu durumdur.

Tefsir Usûlünün Şekillenmesi

Tefsir usûlü kitapları, bir yöntem sunmasalar da tefsir ilminde çalışmak isteyen kişilerin ihtiyaç duydukları tüm bilgileri toplamayı amaçlar. Tefsir usûlü kitaplarında Kur'an Tarihi, Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi ana başlıkları bulunur. Bunların kitaba dahil edilmeleri rastgele olmayıp bünyesinde bir mantığı barındırmaktadır.

Burada ele aldığımız kavramların hepsi de bir anlama gayretinin doğurduğu veya şekillendirdiği kavramlardır. Anlama olgusuna genel bir perspektiften bakıldığında, tarihsel bir obje çerçevesinde anlamının oluşması için öncelikle onun ilk sahibinden hiç değişmeden geldiğinin bilinmesi gereklidir. Hadiste bu net olarak bilinemediğinden, hadis ilmi yoğun bir şekilde senet üzerinde durmaktadır. Kur'an söz konusu olduğunda ise onun bize kadar gelişi hadisteki gibi problemlidir. Bu yüzden hadiste geçen senet-metin ayırımının Kur'an çalışmalarında yeri olmamıştır. Kur'an metni, rivayet yoluyla değil vesika yoluyla nakledilmiştir. Her ne kadar Kur'an Tarihi doğrudan anlamayla ilgili olmayan bir çalışma alanı olsa da, Kur'an'ı anlama faaliyetine girecek kişinin niçin isnat türü bir çalışmaya ihtiyacının olmadığını

bilmesi için Kur'an tarihinin de gerekli ilimler arasına konulması düşünülmüş, böylece Kur'an tarihi, tefsir usulü kitaplarının ilk konusu olmuştur.

Tefsir tarihine gelince; öncelikle ifade etmemiz gereken şudur ki yorumlama faaliyeti, ferdi bir eylemdir. Aynı tarihsel veriler çerçevesinde çalışan kişiler ne kadar bireysel davransalar da -tarihsel verileri yok saymadıkları ve dil kurallarından da taviz vermedikleri sürece- birbirine benzeyen fikirlerden oluşan öbekler meydana getirmişlerdir. Bu öbekleri tefsir tarihi incelemektedir. Tefsir tarihi, aynı zamanda müfessirler ve metotlar tarihidir. Kendisine bunca tarihsel veri sunulmuş müfessir aday, kendi yolunu bulması için önce yapılan çalışmalardan haberdar olmalıdır. Bu amaçla tefsir tarihi de tefsir usulü bünyesinde yerini almıştır.

Böylece *tefsir usulü*, Kur'an ilimleri yanında Kur'an tarihi ve tefsir tarihini de bünyesinde toplayarak tefsir yöntemi arayışında olan bir kişiye gerekli bütün malzemeyi sunmaktadır, ama kendisi bir tefsir yöntemi vermemektedir.

Tefsir Yöntemi

Öncelikle bir tefsir yönteminde hangi unsurlar olduğuna bakarak bölüme başlayalım. Tefsirler, rivayete veya dirayete dayalı tarzda yazıldıklarından yöntemleri de buna bağlı olarak farklılık arz edecektir. Çalışma alanı her iki yöntemde de aynıdır. Kaynaklar da aynıdır. İki yöntemi birbirinden ayıran nokta, kaynaklara olan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlar nedeniyle ortaya çıkan ürün de farklılık arz edecektir. Bir yöntemde olması gereken alanları yukarıda ifade etmiştik. Buna göre: Çalışmanın yapılacağı ve soruların sorulacağı bir alan olmalı; alana sorulacak soruları cevaplandırırken yararlanılacak kaynaklar bulunmalı; bu kaynaklar hangi oranda kullanılacak ve nasıl değerlendirilecekse karar verilmelidir. Bu işlem sonucunda ise bir ürün ortaya çıkar. Ürünün değişik ortamlarda denenmesi ve bağlantılarının izlenmesi ile yöntemin sağlamlılığı test edilmiş olur. Buna göre rivayet ve dirayet tefsirindeki yöntem farklılığının şu şekilde tasvir edilmesi mümkündür:

Rivayete dayalı bir tefsir yazmak isteyen kişinin plânına göre çalışma alanı Kur'an'dır. Bu alana soracağı soruya cevap ararken kullanacağı kaynakları toplar ki bunların çoğu Kur'an İlimleri başlığı altında toplanır. Bu kaynaklara olan yaklaşımı, o kişinin metodunun en belirleyici unsurudur: Rivayet müfessiri, Hz. Peygamber ve ona yakın olan kişilerin Kur'an hakkındaki görüşlerine ulaşmak ister. Bu amaçla kaynakların sıhhatine yönelik incelemeler yapar, kuvvetli görüşü tercih ederek onu benimser. Elde edilen ürün *Rivayet Tefsiridir*.

Rivayeti nakille yetinmeyen ve rivayeti de değerlendiren bir yaklaşıma baktığımızda, onun da çalışma alanının Kur'an olduğunu, kullanacağı kaynakların da Kur'an İlimleri ağırlıklı olduğunu görürüz. Tek fark şudur ki rivayet müfessiri

kaynaklara daha farklı bir yaklaşım belirler. O, bu yaklaşımını belirlerken tefsir tarihine bakar, yöntemleri inceler. Beğendiği bir yöntem bulursa onu ana hatlarıyla kabullenir. Özellikle içerikleri açısından kaynakları değerlendirir, her birisini nasıl kullanacağına karar verir. Örneğin nesihle ilgili rivayetlere yoğunlaşmadan önce, Kur'an'da neshin olup olmadığı konusunda kanaat oluşturur. Kaynakları buna göre değerlendirir. Elde edilecek ürün *Dirayet Tefsiri* olacaktır.

Yöntemle ilgili tartışmalar etrafında sorulması gereken diğer bir soru ise şudur: Tefsir gibi çok yönlü bir araştırma alanında tek bir yöntemin kullanılması mümkün müdür? Tefsirin çeşitliliği hemen bunun söz konusu olmadığını söyleyecektir. Bu çeşitlilik, müfessirlerin yaklaşımlarının farklılığı ile alakalıdır. Bir de konuyu müfessir açısından ele alalım. O, hem tarihsel, hem dini, hem dilbilimsel, hem arkeolojik ve hem de hukuki içerikli bir metni ele almak ve anlamaya çalışmak için birden fazla yöntemi kullanmak zorundadır. Metnin tarihsel yönü, onun tarihî tespit yöntemlerini öne çıkarır; dilsel yönü, gramer, belagat, semantik vs. gibi linguistik yöntemleri çağırır; anlama konusu ise mezhebî tercihler ve hermenötik yaklaşım gibi felsefeleri göz önüne getirir. Dolayısıyla tefsir yönteminden değil, yöntemlerinden bahsetmek daha doğru olacaktır.

Burada tekrar ele almamız gereken temel soru, *Tefsir Usulü*nün bir tefsir yöntemini çağrıştırdığıdır. *Tefsir usûlî* başlığını taşıyan eserlerin, Kur'an tarihi, Kur'an ilimleri ve tefsir tarihi başlıklarından oluştuğunu ifade etmiştik. Usul kavramının yöntem anlamındaki kullanımları, tefsir usulü okuyucusunun zihnini karıştırmakta, bu başlıkların tefsir yapma yöntemiyle nasıl bir ilgisinin olduğu sorusu ön plâna çıkmaktadır. Bu durumda okuyucu, Kur'an tarihi, Tefsir tarihi ve Kur'an ilimlerinin bir metodoloji kitabında ne aradığı sorusuna cevap bulamamaktadır. Tefsir usulü eserleri, yöntem konusuna girmeyerek, bir tefsir eyleminde mutlaka bakılması gereken konuları alt alta sıralaması itibarıyla asılları (*usûl*) içerisinde toplamakta, yani bu anlamda bir usûl oluşturmaktadır. Bu bağlamda çağdaş yazarlardan Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî'nin, eserine: *buhûs fi usûli't-tefsîr ve menâhicih* ismini vermesi, sadece tefsir usulü çalışmaları ismiyle yetinmeyerek *menâhicih* (yöntemleri) ekini de zikretmesi oldukça anlamlıdır.

Tefsir usûlünü İsmail Cerrahoğlu'nun, "beşerin –kudreti nispetinde- ve müfessirlerin Kur'an'dan nasıl istihraçlar yapacağını ve takip ettikleri yolları gösteren kaideler ve usuller mecmuası." (Cerrahoğlu 1985, 7) şeklinde tanımlaması oldukça manidardır. *Kaideler ve usuller mecmuası* derken herhalde tek bir yöntemin benimsendiği ve anlatıldığı anlaşılmamaktadır. Türkiye'de yazılan ilk tefsir usullerinin başında gelen bu eserde dahi yazarın eseri bir tefsir yöntemi olmak üzere yazdığını ifade etmemesine rağmen Tefsir usulü, bir yöntem olarak algılanmış ve algılan-

maktadır. Böylece Türkiye’de ve İslam dünyasında Tefsir usulü başlığını andıran eserlere aşına olmuş bulunuyoruz ve bu başlıktan da ilk anlaşılan, o eserin bir *tefsir yöntemi* sunduğu yönündedir. Tekrar vurgulamak gerekirse mevcut formatıyla ve kullanımıyla *tefsir usulü*, bir tefsir yöntemi sunmamaktadır. Aslında tefsir eylemi için tek bir yöntemin de verilemeyeceği açık bir gerçektir. “Fıkıh usulü oluyor da niçin tefsir usulü olmuyor?” şeklindeki bir soru ise anlamsızdır. Çünkü fıkıh usulü de (yöntem anlamında) yalın olarak bulunmaz, mutlaka bir mezheple bağlantılı olarak zikredilebilir. Örneğin Hanefî fıkıh usulü, Şafi fıkıh usulü gibi. Bunun gibi tefsir usulü de bir yaklaşım veya ekolle birlikte zikredilirse anlamlı olacaktır: Kelamî, sûfî, sosyolojik vs. tefsir yöntemi gibi.

Yöntem Arayışı

Bir müfessir, tefsirinde yol haritasını çizerken belirli aşamalardan geçmek durumundadır. Bir tefsir yöntemi oluşturulurken dikkat edilmesi gereken noktaları şöylece özetleyebiliriz:

- Müfessir, tarihsel bir metin üzerinde çalışıyor olması yönüyle, tarihî tespit metotlarından yararlanmalıdır. Anlama çalışmasına geçmeden önce böyle bir gayret gereklidir. Kur’an’ın bugün elimizde değişmemiş bir tarzda bulunduğu iddiası, bu metotlar sayesinde güç kazanmaktadır.
- Metin yorumu bir anlama problemini bünyesinde taşır. Metnin anlaşılmasında ise kişinin sübjektif özellikleri ve yaşadığı sosyal çevresinin kendi yorumunu etkileyeceğini göz ardı edemeyiz. Bu açıdan objektif bir yöntemin oluşturulabilmesi oldukça zordur. Bu zorluk, dil kurallarını ve tarihsel verileri dışlamama suretiyle giderilmeye çalışılmalıdır.
- Metni elimize aldığımızda en temel problem, *anlama* eylemidir. Anlama konusunda belagat, semantik gibi linguistik alanlar yanında anlamının neliği konusunda zengin bir kaynak sunan filozofların desteği de işimize yarayacaktır.
- Metnin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bir sonuca ulaştıktan sonra, bu anlamın diğer insanlara ulaştırılması sorunu ile karşılaşmaktayız. Bu noktada da bize yardımcı olan metot, iletişim ve genel eğitim metotlarıdır.

Görülüyor ki tefsir dediğimiz olay, aslında tek başına ve genel geçer metodu olan bir disiplin olmayıp, müfessirlerin yaklaşımlarından ve ilgili bilimlerin metotlarından etkilenerak meydana gelen bir süreçtir. Sosyal bilimlerde öznellikten tamamen kurtulmak imkânsızdır (Rickman 1992, 80). Bu açıdan müfessirlerin yaklaşımlarına ayrıca vurgu yapmak gerekir. Bunlardan sonuncusunu tefsir usûllerinde fazlaca göremiyoruz. Ancak, *Kur’an’a yaklaşımlar* başlığı altındaki eserlerde farklı tefsir metotlarına dair zengin bilgiye rastlayabiliriz. Bu türden eserlerde belirli ekole bağlı müfessirler bir grup halinde toplanmakta, fikirlerinin ortak yönleri genel hatlarıyla

belirtilmektedir. Ayrıca tek bir müfessir hakkında da müstakil çalışmalar yapıldığını burada zikretmeliyiz.

Sonuç

Hiz. Peygamber'in Kur'an'a dair açıklamaları ve bunların nakledilmesi ile başlayıp süreç içinde özel bir yer edinen tefsir, kendine has yöntemleri olan bir ilimdir. Ancak bu yöntemlerin nerede aranması gerektiği sorunu büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada başından beri vurgulanan ifade, tefsir yönteminin Kur'an ilimleri veya tefsir usulleri içerisinde aranmasının doğru olmadığıdır.

Kur'an ilimleri bir tefsir yöntemi teklif etmemektedir ve ortaya çıkış amacı da bu değildir. Kur'an ilimleri, Kur'an'ın indiği ortamı, o ortamdaki şahıs, zaman, yer ve dil unsurlarını müfessir adayına sunma gayreti içindedir. Anlamanın daha sağlıklı gerçekleşebilmesi için sadece cümlelerin aktarımı yetmez, o cümlelerin söylendiği ortamın da bilinmesi gereklidir. Dolayısıyla bize kadar sağlam bir şekilde gelen Kur'an'ın anlaşılması, arapça, belagat veya semantikle sınırlı kalmamalıdır. Kur'an'da geçen ifadelerin, indiği ortamdaki şartların bilinmesiyle daha iyi anlaşılacağı tartışılmaz bir gerçektir. O ortamı aktarma gayretinde olan Kur'an İlimleri eserleri içerisine tefsir başlığının da bir konu olarak girmiş olması, Kur'an İlimlerinin bir yöntem sunmadığının bir delili sayılabilir, çünkü bir yöntem içerisinde yöntemin ürünü olan nesne bulunmaz. Tefsir bir yöntemin ürünü ise, Kur'an ilimleri de bir yöntem ise, tefsirin Kur'an ilimleri içerisinde sayılmaması beklenir.

Kur'an tarihinin verileri sayesinde Kur'an'ın bize kadar nesnel olarak sağlam bir şekilde geldiği kesinlik kazanmıştır. İndiği dönemle ilgili her türlü bilgiyi de Kur'an ilimleri bize aktarmıştır. Bu malzeme üzerinde birçok çalışmalar yapılmış ve tarihî süreç içinde bunlar bir birikim oluşturmuştur. Tefsir yapmak isteyen bir kişinin bu çalışmalardan habersiz olması mazur görülemez. Ayrıca bir kişinin Kur'an'ı anlama faaliyetine geçmeden önce eldeki metnin sağlamlığını bilmesi, çalışmasının yönünü ve tarzını belirlemesi cihetiyle önemlidir. Müfessir olmak isteyen bir kişiye gerekli olan Kur'an İlmi, Kur'an Tarihi, ve Tefsir Tarihini kapsayacak şekilde oluşturulan Tefsir Usûlü bünyesinde ne yazık ki tefsir yöntemi bulunmamaktadır. Bunun yanında tefsir için tek bir yöntemin olmayacağı gerçeği ortadayken yalnız bir tefsir usûlünün (yönteminin) olması söz konusu değildir.

Öte yandan bunca ürün elde edilmiş bir alanın yöntemsiz olması da anlamsız gelmektedir. Elbette bir müfessir tefsirini oluştururken bir yöntem dahilinde bunu gerçekleştirmiştir. Asıl sorun bu yöntemin nerede aranacağı ile ilgilidir. Tefsir literatürüne baktığımızda dört yolla tefsir yöntemlerine ulaşmanın mümkün olacağını söyleyebiliriz:

1. *Tefsirlerin mukaddimeleri*: Müfessirler bazen hangi gerekçeyle o tefsiri yazdıklarını, hedef kitleyi ve hangi yöntemleri benimsediklerini tefsirlerinin girişlerine yazmaktadırlar.
2. *Tefsirler ve müfessirler hakkındaki müstakil eserler*: Bunlar sadece biyografik çalışmalar olmayıp ele alınan müfessirin tefsir yöntemini de açığa çıkarırlar.
3. *Tefsir tarihleri*: Bu tarz eserler tefsir ve müfessir tarihi oldukları gibi aynı zamanda yöntem tarihidirler.
4. *Tefsir yaklaşımlarını gruplayan eserler*: Tefsir tarihinin kronolojiye göre değil de tefsirlerin özelliklerine göre yeniden gruplandırılmış şekilleridir.

Son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Tefsir yöntemlerini belirlerken tek bir yöntem arayışından vazgeçmek ve her bir ekolün yöntemini ayrı ayrı mülahaza etmek daha gerçekçi olacaktır.

Bibliyografya:

- Abdulgazi, Muhammed Fuad, (1945), *Mu'cemu'l-Müfessires li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut.
- Ateş, Süleyman (1974), *İşari Tefsir Okulu*, Ankara.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1974), *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul.
- Cerrahoğlu, İsmail (1985), *Tefsir Usulü*, Ankara.
- (1988) *Tefsir Tarihi*, Ankara.
- Cürcanî, Seyyid Şerif (1983), *Ta'rifat*, Beyrut.
- Gazali (1994), *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, Çev: Yunus Apaydın, Rey Yayınları, İstanbul, I-II.
- İbn Manzûr (1968), *Lisânu'l-Arab*, Daru's-Sadr: Beyrut, I-XV.
- İsfehâni, Ragıp (1986), *Müfredat*, İstanbul.
- İzutsu, Toshihiko (ts), *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, (trcm. Süleyman Ateş) Ankara.
- Karmi, Hasan S. (1995), *al-Mughni al-Kabîr*, Librairie du Liban: Lübnan.
- Mecdüddin, Muhammed Yakub (ts), *Basairu Zevi't-Temyiz*, Beyrut.
- Randall Jr., J. Herman, Justus Buchler (1971), *Philosophy: An Introduction*, Barnes and Noble Books, New York.
- Rickman, H. P. (1992), *Anlama ve İnsan Bilimleri*, Çev: Mehmet Dağ, Ankara Üni. Matbaası, Ankara.
- Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman (1419 H.) *Buhûs fi Usûli't-Tefsir ve Menâhicuhu*,

4. baskı, Mektebetü't-Tevbe: Riyad.

Sabunî, Nureddin (1979), *Bidaye fi Usuliddin*, Şam.

Salih, Subhi (ts), *Kur'an İlimleri*, trc. M. Said Şimşek, Konya.

Suyutî, Celaledin Abdurrahman b. Ebi Bekir (ts), *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut.

Şâtıbî, Ebu İshak (ts), *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*, Mısır.

The American Heritage Dictionary [AHD] (1989). New York, NY: Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc.

Turgut, Ali (1991), *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İstanbul.

Yıldırım, Suat (1983), *Peygamberimizin Kur'an Tefsiri*, İstanbul.

Zehebî, Muhammed Hüseyin (1976), *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Irak.

Zerkani, Muhammed Abdulazîm (1995), *Menahilu'l-İrfan*, Beyrut, I-II.

Zerkeşi, Bedruddin Muhammed (1972), *Burhân fi Ulumi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Dari't-Turas, Beyrut, I-IV.